

YENİSEY TÜRKÇESİ RUNİK YAZITLARININ BELGELENMESİ: 2024 YILI EPİGRAFIK SAHA ÇALIŞMASI¹

Alexander V. SAVELYEV

Dr., Kıdemli Araştırmacı, Rusya Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü ve Ulusal Araştırma Üniversitesi “Yüksek Ekonomi Okulu” (Moskova, Rusya), a.savelyev@iling-ran.ru, ORCID: 0000-0002-8343-2057

Yuriy M. SVOYSKIY

Laboratuvar Müdürü, RSSDA Laboratuvarı / Araştırma Mühendisi, Ulusal Araştırma Üniversitesi “Yüksek Ekonomi Okulu” (Moskova, Rusya), rutil28@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6256-4299

Anastasiya A. CHERNUKHINA

Laboratuvar Personeli, RSSDA Laboratuvarı / Araştırma Asistanı, Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü (Moskova, Rusya), nastya20022105@gmail.com, ORCID: 0009-0001-1645-9487

Savelyev, A. V., Svoyskiy, Y. M., & Chernukhina, A. A. (2025). Yenisey Türkçesi runik yazıtlarının belgelenmesi: 2024 yılı epigrafik saha çalışması. İçinde O. Çınar, F. Başbuğ & H. Aydemir (Ed.), *Çağdaş dilbilim çalışmaları I: İMÜ Dilbilimi 15. yıl armağanı* (ss. 305–310). Artsürem. <https://doi.org/10.7816/imuling-15-2025-01X016>

ÖZ

Yenisey Nehri havzasına ait Türk runik yazıtları, Eski Türk epigrafisinin en kapsamlı ve ayrıntılı biçimde incelenmiş derlemlerinden birini oluşturmaktadır. Üç yüzyılı aşkın bir araştırma geçmişine ve son derece kapsamlı bir bibliyografyaya rağmen, terminoloji, indeksleme ve kaynak belgelenmesine ilişkin temel sorunlar alandaki ilerlemeyi sınırlamıştır. Yenisey yazıtları indeksi; tutarsız kodlama ilkeleri, paralel adlandırmalar, metin içermeyen anıtların kapsama alınması ve Güney Yenisey’e ait ilgisiz yazıtlardan bahsedilmesi gibi nedenlerle zaman içinde düzenleyici işlevini büyük ölçüde yitirmiştir. Buna ek olarak, mevcut belgelerin önemli bir bölümü öznel ya da doğrulanması güç materyallere dayanmaktadır; yayımlanmış fotoğraflar ise çoğu zaman rötuşlanmış ya da güvenilir okumalara olanak tanımayacak ölçüde teknik açıdan yetersizdir. Bu kitap bölümü, runik epigrafik verilerin sistematik biçimde düzenlenmesi ve anıtların modern dijital teknikler kullanılarak yeniden belgelenmesi amacıyla başlatılan geniş ölçekli bir projenin amaçlarını, yöntemini ve bulgularını sunmaktadır. Çalışmada özellikle fotogrametrik üç boyutlu belgeleme yöntemine odaklanılmakta; bu yöntemle, kötü korunmuş yazıtların algoritmik olarak iyileştirilmesine olanak tanıyan yüksek çözünürlüklü çokgen modeller üretilmektedir. Bölümde, 2024 yılında Hakasya

¹ Bu kitap bölümü, Rusya Bilim Vakfı’nın 24-28-01042 numaralı “Eski Türk runik yazıtlarından dijital bir derlemin oluşturulmasına yönelik bilgi sisteminin geliştirilmesi” başlıklı araştırma projesi kapsamında hazırlanmıştır (Destekleyen Kurum: Rusya Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü; URL: <https://rscf.ru/project/24-28-01042/>).

ve Tuva'da gerçekleştirilen saha çalışmasının sonuçları özetlenmekte; bu kapsamda, müzelerde ve yerinde (*in situ*) olmak üzere Yenisey runik yazıtlarının 76'sı — bilinen toplam derlemin yaklaşık yarısı — belgelenmektedir. Çalışma bu açıdan, üç boyutlu modellerin yazıt okumalarının yeniden değerlendirilmesi ve gelecekteki araştırmalar için güvenilir ve doğrulanabilir bir kaynak tabanının oluşturulması açısından vazgeçilmez olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk runik yazıtları, Yenisey yazıtları, Türk epigrafisi, Runoloji, Belgeleme, Fotogrametri, Üç boyutlu modelleme

ABSTRACT

Turkic runiform inscriptions of the Yenisei River basin constitute one of the largest and most intensively studied corpora of Old Turkic epigraphy. Despite more than three centuries of research and an extensive bibliography, further progress has been impeded by fundamental problems in nomenclature, indexing, and source documentation. The Yenisei index has gradually lost its organizing function due to inconsistent principles of codification, parallel naming, inclusion of non-textual monuments, and the attribution of unrelated South Yenisei inscriptions. In addition, much of the available documentation relies on subjective or poorly verifiable materials, while published photographs are often retouched or technically insufficient for reliable readings. This paper presents the aims, methodology, and results of a large-scale project launched to systematize runiform epigraphic data and to re-document monuments using modern digital techniques. Special emphasis is placed on photogrammetric 3D documentation, producing high-resolution polygonal models that allow algorithmic enhancement of poorly preserved inscriptions. The article summarizes the results of the 2024 fieldwork in Khakassia and Tuva, during which 76 Yenisei runiform inscriptions—approximately half of the known corpus—were documented in museums and in situ. The study demonstrates that three-dimensional models are essential for revising readings and establishing a reliable, verifiable source base for future research.

Keywords: Old Turkic runiform inscriptions, Yenisei inscriptions, Turkic epigraphy, runology, Documentation; Photogrammetry, 3D modeling

Sibirya'da Yenisey Nehri havzasını (Krasnoyarsk Krayı, Hakasya ve Tuva bölgelerini kapsayan alan) oluşturan bölgedeki Türk runik yazıtları üç yüzyılı aşkın bir süredir araştırılmaktadır. Bugün itibarıyla bu geniş bölgede, dikilitaşlar, mezar taşları, kaya yüzeyleri ve taşınabilir nesnelere üzerine kazınmış 150'den fazla yazıt tespit edilmiştir. Bilimsel araştırmalar süresince, çizimler, estampajlar, grafit sürtme kopyaları, mika kopyaları, analog ve dijital fotoğraflar dahil olmak üzere zengin bir belge birikimi oluşmuştur. Yazıtların büyük çoğunluğuna ilişkin çalışmalar yayımlanmıştır. Mevcut değerlendirmelerimize göre, Yenisey Türk runik epigrafisine ilişkin çalışmaların sayısı en az bindir.

Biriken zengin malzemeye rağmen, Yenisey Türk runik yazıtları üzerine yapılacak ileri araştırmaları engelleyen birkaç ciddi sorun bulunmaktadır. Bunların başında, yazıtların ilişkin adlandırma sisteminin tutarsız olması gelmektedir; aynı anıt birden fazla adla anılabilmektedir (örneğin *Ottuk Daş I* ile *Tuva Monument B*; *Aldu Bel I* ile *Uluğ Kem Kuli*

Kem; Haya Uju ile Haya Bajı; Kres Haya ile Fırkalı). Buna karşılık tek bir ad da birden çok yazım biçimiyle karşımıza çıkabilmektedir (örneğin *Uyuk Tarlağ ve Uyuk Tarlak; Çaa Höl ve Çakul*²; *Yur Sayır, Yır Sayır ve Yir Sayır*).

Paralel adlandırma sorununu kısmen gidermenin bir yolu, yazıtların dizinlenmesidir. Yenisey Türk runik yazıtları için hazırlanan ilk dizin, S. Ye. Malov tarafından oluşturulmuştur (Malov 1952’de E1–E51); buradaki ilk 40 sayı, Radloff (1894–1895) tarafından belirlenen sırayı takip etmektedir. Bu dizin, *Eski Türkçe Sözlüğü*’nde (DTS) E85’e kadar genişletilmiştir. Ardından E86–E145 numaralı yazıtlar Vasilyev (1976; 1983) tarafından dizinlenmiştir. Kormuşin’de (1997; 2008) ise kodlama E154’e kadar devam ettirilmiştir. Ancak bu aşamaya gelindiğinde, Yenisey dizininin yayımlanmış çalışmaları düzenleme işlevini büyük ölçüde yitirdiği artık açıkça görülmekteydi. Yeni keşfedilmiş ancak henüz yayımlanmamış yazıtlara daha sonra numara verebilmek amacıyla dizin numaralarının boş bırakılması yaygın bir uygulama hâline gelmişti; böylece bu durum, belirli bir dizin numarasının hangi yazıtla karşılık geldiğinin kesin biçimde ortaya konmasını imkânsız hâle getirdi.² Ayrıca dizine neyin dâhil edilmesi gerektiğine ilişkin tutarlı bir ilke de bulunmamaktadır — epigrafik malzemeyi taşıyan nesnelere mi, yoksa bizzat yazıtların kendisi mi dizinlenmelidir? Örneğin Tepsey kayasındaki her bir yazıt, E111–117 ve E123–126 aralığında ayrı dizin numarası alırken, Haya Bajı kayasındaki tüm yazıtlar (sayısı en az 16) tek bir numara altında, E24 olarak toplanmıştır. Dahası, Yenisey dizinine metin içermeyen bazı tamga işaretleri de eklenmiştir (örneğin E89 ve E90). Buna ek olarak, Kızlasov’un (1994) gösterdiği gibi, Yenisey dizin numarası taşıyan bazı yazıtların — örneğin E83, E87, E141, E142 ve E39 olarak listelenen Sulek petroglif alanının büyük bölümü — gerçekte Yenisey Türk runik yazısına değil, henüz çözümlenmemiş ayrı bir sistem olan *Güney Yenisey runik yazısına* ait olduğu anlaşılmıştır.

Bir diğer önemli sorun ise kaynak temelinin durumu ile ilgilidir. Runik epigrafiyle ilgili, doğrulanması oldukça zor olan belgelerin önemli bir bölümü (saha çizimleri vs.) ise öznel bir yorum niteliği taşımaktadır. Estampajlar, grafit sürtme kopyaları ve mika kopyaları gibi daha nesnel belgeleme yöntemleri ise genellikle erişimi zor malzemelerdir ve çoğu zaman kötü durumdadır. Fotoğraflar — özellikle basılı yayınlarda yer alanlar — çoğu durumda yazıtın güvenilir biçimde okunmasına olanak sağlamamaktadır; bu durum özellikle yazıtın kendisinin iyi durumda olmadığı örneklerde daha belirgindir. Ayrıca Türk runik yazıtbilimi (runology) araştırmalarında, yazıt fotoğraflarının rötuşlanmış hâllerinin yayımlanması ve çoğu zaman rötuş yapıldığının belirtilmemesi gibi

² Bu konuya ilişkin olarak bkz. Ondar 2020. Ayrıca, “ayrılmış” dizin numaraları E-148 ve E-150 olan iki anıta yönelik bir yorum önerisi sunan yakın tarihli çalışma için bkz. Şabdanov 2022.

yerleşik bir uygulama da bulunmaktadır; ki bu durum sonraki araştırmacıları yanıltmaktadır.³

Biriken sorunları çözmek amacıyla, A. V. Savelyev (Dilbilim Enstitüsü, Rusya Bilimler Akademisi) ve Yu. M. Svoyskiy (RSSDA Laboratuvarı) liderliğinde bir araştırma ekibi, Eski Türk (Orhun, Yenisey ve Talas) runik yazısına ait anıtlara ve Avrasya bozkırlarının diğer runik yazı sistemlerine ilişkin bilgileri sistematik hâle getirmeyi hedefleyen bir proje başlattı. Projenin temel amaçları, bibliyografik bir veri tabanının oluşturulması ve bilinen runik yazıtların listesinin gözden geçirilerek kesinleştirilmesidir. Bununla eş zamanlı olarak, runik yazıtların modern teknik yöntemlerle yeniden belgelenmesine yönelik saha çalışmaları yürütülmektedir. Bu yeniden belgeleme, her bir yazıtın yaklaşık 0,05 mm çözünürlüğe sahip üç boyutlu poligonal bir modelinin üretilmesine imkân veren fotogrametrik 3D modelleme yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bu dijital gösterim daha sonra matematiksel algoritmalarla işlenerek yazıtın okunabilirliğinin artırılması sağlanabilmektedir.

2024 yılındaki saha çalışmalarının ana odağı Hakasya ve Tuva bölgeleri olmuştur. Bu çalışmalar sırasında hem müze koleksiyonlarında muhafaza edilen yazıtlar hem de buldukları yerde (*in situ*) korunan anıtlar belgelenmiştir.⁴

2024 saha çalışmalarının en önemli sonucu, Tuva Cumhuriyeti'nin Kızıl kentinde bulunan Aldan-Maadır Ulusal Müzesinde muhafaza edilen runik yazıtların belgelenmesinin tamamlanması olmuştur. Müzede toplam 41 anıt incelenmiş ve belgelenmiştir — bunlar arasında dikilitaşlar, yeniden kullanılmış geyik taşları, mezar taşları ve işlenmemiş taş bloklar bulunmaktadır: Uyuk Turan (E3), Ottuk Daş III (E54), Barık I (E5), Barık II (E6), Barık III (E7), Barık IV (E8), Kara Suğ (E9), Elegest II (E52), Elegest III (E53), Elegest IV (İr-Höl olarak da bilinir, E70), Çaa Höl II (E14), Çaa Höl V (E17), Çaa Höl IV (E18), Çaa Höl VIII (E20), Çaa Höl IX (E21), Çaa Höl X (E22), Çaa Höl XI (E23), Kızıl Çıraa I (E43), Kızıl Çıraa II (E44), Köjeelig Hovu (E45), Tele (E46), Saygın (Barbak Arığ, Borbak Arık veya Bengü Çor'un yazıtı olarak da bilinir, E57), Kezek Hüree (E58), Herbis Baarı (E59), Kara Bulun I (E65), Kara Bulun II (E66), İyme (E73), Övür II (bir yazıt değildir ancak geleneksel olarak Yenisey dizinine E90 olarak dâhil edilmiştir), Bedelig (E91), Demir Suğ (E92), Yur Sayır II (E94), Hemçik Boom II (E96), Ortaa Tey (E99), Bayan Kol (E100), “Kızıl Müzesi Dikilitaşı” (E105), Çerbi (E106), Uyuk Oorzak I (E108), Uyuk Oorzak II (E109), Uyuk Oorzak III (E110), Ongar Hovu I (Eerbek I olarak da bilinir, E147) ve Ongar Hovu II (E148). Bu anıtlardan sekizi

³ Burada ele alınan güçlükler, Avrasya bozkırlarının diğer runik yazı sistemleri için de geçerlidir; bkz. Kızlasov 1994. Runik yazıtların incelenmesi ve bunların yayımlanmasına ilişkin belgeleme sorunlarının güncel durumuna dair genel bir değerlendirme için bkz. Svoyskiy vd. (yayına hazırlık aşamasında).

⁴ Bu makalede anılan runik yazıtlı yüzeylerin belgelenmesi ve üç boyutlu modellenmesi, Yu. M. Svoyskiy ve E. V. Romanenko'nun gözetiminde M. D. Dynin, A. A. Chernukhina, A. A. Pichugina ve A. P. Girich tarafından gerçekleştirilmiştir.

parçalanmış durumda olup iki ya da üç parçaya ayrılmıştır. Bu tür durumlarda her bir parça ayrı ayrı modellenmiş, ardından bireysel modellerden tam taşın bütüncül bir birleşik modeli oluşturulmuştur. Kızıl Müzesi'ndeki yazıtların belgelenmesi için toplam 55.441 fotoğraf çekilmiştir.

Abakan kentindeki L. R. Kızlasov Hakasya Ulusal Yerel Tarih Müzesinde, Yenisey ve Güney Yenisey yazıtları taşıyan yedi anıt belgelenmiştir. Bunların üçü Hakasya kökenlidir: Oznaçennoye II (E104), Uytağ (Yenisey dizin numarası olmayan) ve Uybat VI (E98). Üç anıt ise Tuva bölgesinden Abakan'a getirilmiştir: Edegey I (EYu1), Edegey II (Yu12) ve Edegey III (Yu13). Yenisey Türk runik yazısı içeren bir başka taşın ise kökeni henüz belirlenmemiştir.

Hakasya'nın Poltakov köyündeki Kaya Sanatı Müzesi'nde, Apışsire mezarlığından getirilen ve Yenisey Türk runik yazısı içeren büyük bir dikilitaş da belgelenmiştir. Bu yazıt, bilinmeyen nedenlerle bugüne kadar yayımlanmamıştır.⁵

Hakasya Cumhuriyeti sınırlarında yer alan aşağıdaki yazıtlar bulundukları orijinal konumlarında incelenmiş ve biri hariç tamamı belgelenmiştir:

- i. Kara Kurgan dikilitaşı (Uybat V, E34 olarak da bilinir). Bu dikilitaş arazide tespit edilmiş ancak üzerindeki likenlerin temizlenmesi gerektiğinden henüz belgelenmemiştir.
- ii. Uybat Çaatas dikilitaşı (Uybat VIII, E132 olarak da bilinir).
- iii. Ust'-Sos mezar taşı (E134).
- iv. Kök Haya kaya yazıtı (Yenisey dizin numarası yok) — Sibirya Türkçesi sahasında benzeri bulunmayan, kazıma tekniğiyle değil mineral pigment kullanılarak yapılmış eşsiz bir runik yazıttır. Aynı Kök Haya kayasında, bu yazıtın yakın çevresinde ikinci bir runik yazıt daha tespit edilmiştir; ancak bunun sahte olduğunu düşünmekteyiz.

Ayrıca, Uzun Oba dikilitaşının (Uybat IV olarak da bilinir) ve Uybat Çaatas'tan (Uybat VII olarak da bilinir) runik yazıtlı gümüş kabin buluntu yerleri arazide tespit edilmiştir.

Tuva Cumhuriyeti'nde ise 2024 yılı içerisinde müze koleksiyonları dışında yalnızca bir nesne bulunmuş ve belgelenmiştir: Kanmıldığı Hovu dikilitaşı (Şançı II, E62 olarak da bilinir).

Tüm dikilitaşlar ve kaya yazıtları için uydu jeodezisi kullanılarak kesin coğrafi koordinatlar belirlenmiştir.

2024 saha çalışmaları sonucunda, modern yöntemlerle belgelenmiş Yenisey runik yazıtlarının toplam sayısı 76'ya ulaşmıştır; bu sayı, bu grupta bilinen tüm yazıtların yaklaşık yarısına karşılık gelmektedir.⁶

⁵ Bu taşın kökeni ve orijinal koordinatları, E. A. Miklaşeviç tarafından belirlenmiştir.

⁶ Avrasya bozkırlarının diğer runik yazı sistemleriyle yazılmış yazıtlar da dikkate alındığında (bkz. I. L. Kızlasov tarafından önerilen "Asya" ve "Avrasya" runik yazı grupları ayrımı), ekibimiz tarafından

Özellikle kötü korunmuş yazıtlar söz konusu olduğunda, toplanan verilerin ön analizleri, üç boyutlu modellerin runik yazıt okumalarının iyileştirilmesi için oldukça gerekli olduğunu göstermektedir; zira bu tür yazıtların geleneksel yöntemlerle sağlıklı biçimde yorumlanması neredeyse imkânsızdır. Araştırması yapılan tüm yazıtlara ilişkin belgeleme materyalleri ile bunların büyük çoğunluğu için gözden geçirilmiş okuma önerileri şu anda yayıma hazırlanmaktadır. Ara sonuçlara proje internet sitesinden ulaşılabilir: <https://rssda.su/workdata/rsf-24-28-01042/>

Kaynaklar

- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Nauka.
- Kızlasov, I. L. (1994). *Runičeskiye pis'mennosti yevraziyskikh stepey* [Avrasya bozkırlarının runik yazı sistemleri]. Vostočnaya literatura.
- Kormuşin, I. V. (1997). *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii: Teksty i issledovaniya* [Turkic runiform epitaphs: Texts and studies]. Nauka.
- Kormuşin, I. V. (2008). *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii: Grammatika, tekstologiya*. Nauka.
- Malov, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Ondar, Č. G. (2020). Perečen' pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti, naydennykh na territorii Tuvy. *Yermolayevskiy čteniya*, (4), 95–101.
- Radloff, F. W. (1894–1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Liefer. 1–3). St. Petersburg.
- Svoyskiy, Y. M., Savelyev, A. V., Dynin, M. D., & Romanenko, E. V. (in preparation). *Specifics and technical aspects of applying 3D modeling in the study of runiform inscriptions of the Eurasian Steppes*.
- Şabdanov, A. (2022). E 147b, E 148 ve E 150 numaralı Yenisey yazıtları üzerine. *Dil Araştırmaları*, 16(30), 213–223. <https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1079883>
- Vasilyev, D. D. (1976). Pamyatniki tyurkskoy runičeskoy pis'mennosti aziatskogo areala [Asya'daki Türk runik yazıtları]. *Sovetskaya tyurkologiya*, (1), 71–81.
- Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus tyurkskikh runičeskikh pamyatnikov basseyna Yeniseya* [Yenisey Vadisi'ndeki Türk runik yazıtlar derlemi]. Nauka.

belgelenen yazıtların toplam sayısı 121'e ulaşmaktadır. Bu sayı, mevcut değerlendirmelerimize göre bu derlemede bilinen tüm yazıtların (497 yazıt) yaklaşık dörtte birine karşılık gelmektedir.